

Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ

Φιλοσοφικές, ιστορικές και νομικές

παράμετροι

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΠΑΛΙΑΣ, Δικηγόρος

Η αρχή της προφύλαξης είναι το τελευταίο στάδιο της μακράς πορείας την οποία διέδραμε κατά τους τελευταίους αιώνες η έννοια της ευθύνης. Αποτελεί πλέον το κατεξοχήν δορυφόρο των πολιτικών για το περιβάλλον και τη δημόσια υγεία, στις σημερινές συνθήκες οι οποίες διακρίνονται αφενός μεν από την αυξανόμενη ικανότητα του ανθρώπου για την μη αναστρέψιμη καταστροφή του περιβάλλοντος -και εν τέλει για την αυτοκαταστροφή του- και αφετέρου από τα όρια της επιστήμης στην αναζήτηση των αιτίων των φαινομένων και στην εξακρίβωση των συνεπειών τους.

Η ευθύνη ως νομικο-φιλοσοφική κατηγορία

Η ελευθερία και η ευθύνη αποτελούν το θεμελιώδες ζεύγμα των σύγχρονων φιλελεύθερων κοινωνιών, το οποίο λειτουργεί με τέτοιο τρόπο ώστε, η δεύτερη να αποτελεί το αντίβαρο της πρώτης. Η ευθύνη δηλαδή οριοθετεί την ελευθερία και ταυτόχρονα προκύπτει απ' αυτή, καθώς ο άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος παρά στο βαθμό που αναλαμβάνει την ευθύνη για τις συνέπειες των πράξεών του.¹ Το ευρύτατο δίκτυο των σχέσεων -συλλογικών και ατομικών- που δημιουργούν οι άνθρωποι στο κοινωνικό πεδίο διαπερνάται από δικαιώματα και υποχρεώσεις, στηρίζεται δηλαδή στο δίκαιο, στο οποίο κεντρική θέση κατέχει η έννοια της ευθύνης.² Έτσι, για την αποτελεσματική λειτουργία αυτών των σχέσεων, υπάρχουν οι επί μέρους εκφάνσεις της καθολικής και ευρείας έννοιας της ευθύνης, όπως η πολιτική ευθύνη της κυβέρνησης, η διοικητική

ευθύνη του κράτους και των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου για πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων τους, η αστική ευθύνη για πράξεις ή παραλείψεις που έχουν σαν συνέπεια τη δημιουργία βλάβης (αδικοπρακτική και δικαιοπρακτική ευθύνη) και τέλος η ποινική ευθύνη για πράξεις ή παραλείψεις (τελούμενες από δόλο ή από αμέλεια) οι οποίες προσβάλλουν θεμελιώδεις αξίες της δημόσιας τάξης.³ Στα πλαίσια της παρούσας μελέτης θα περιοριστούμε σε μία εντελώς ενδεικτική αναφορά της αστικής ευθύνης, καθώς μέσω αυτής, ως νομικής έκφρασης της φιλοσοφικής έννοιας του καταλογισμού, επεκτάθηκε σε όλους τους τομείς του δικαίου.⁴

Η ευθύνη στο αστικό δίκαιο είναι η υποχρέωση για αποζημίωση (άρθρο 914 ΑΚ) και κατά συνέπεια υπεύθυνος είναι όποιος υπόκειται στην υποχρέωση για αποκατάσταση της ζημίας ενός προσώπου.⁵ Παρά το γεγονός ότι η ευθύνη οριοθετείται στο δίκαιο, εν τούτοις λόγω της πολλαπλής χρήσης και της συνακόλουθης πολυσημίας της⁶ παραμένει θολή και συγκεχυμέ-

1. L. Engel, *La responsabilité en crise*, Paris, Hachette, 1995, σελ. 11.

2. C. Labrusse-Riou, «Entre mal commis et mal subi: les oscillations du droit», in: *La responsabilité. La condition de notre humanité*, Paris, Éditions autrement-Sœrie-Morales, No 14, 1994, σελ. 94-115.

3. *Ibid*, σελ. 94.

4. L. Engel, *ό.π.*, σελ. 16.

5. Α. Γεωργιάδη, Μ. Σταθόπουλου, *Αστικός Κώδικς, Ειδικό Ενοχικό*, Αθήνα, έκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, σελ. 680.

6. J. De Maillaird, C. De Maillaird, *La responsabilité juridique*, Paris, Dominos, 1999, σελ. 6.

νη,⁷ καθώς άλλοτε συμφύρεται με την έννοια του καθήκοντος ή της επιβαλλόμενης επιμέλειας⁸ (π.χ. άρθρα 923, 924, 925 ΑΚ) και άλλοτε λειτουργεί σε ένα πλαίσιο περίπλοκων προσδιοριστικών της βλάβης παραγόντων.⁹ Η διαρκής λοιπόν διεύρυνση της έννοιας της ευθύνης (π.χ. για τον απλό πολίτη, υπεύθυνος είναι αυτός που ασκεί εξουσία ή αυτός που αποφασίζει. Ομοίως η ευθύνη συνδέεται με τον συνειδητό άνθρωπο ή με εκείνον που παραδέχεται τη πράξη του),¹⁰ η απουσία φιλοσοφικής αναφοράς και συσχέτισης, η εμφάνιση νέων κινδύνων, και η επιμονή στο νομικό ορισμό που της δόθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα κατά τον οποίο ταυτίζεται αποκλειστικά και μόνο με την υποχρέωση αποκατάστασης της ζημίας, συνιστούν το σημερινό τοπίο, το οποίο διέρχεται μία βαθιά και παρατεταμένη κρίση.¹¹

Πράγματι η νομική έννοια της ευθύνης δεν έχει αντίστοιχο ομώνυμο αντίκρουσμα στο χώρο της φιλοσοφίας,¹² καθώς σε αυτή απαντάται ο όρος καταλογισμός στον οποίο περιέχεται ως υποσύνολο και η υποχρέωση αποκατάστασης της ζημίας.¹³ Στο χώρο λοιπόν της ηθικής και του δικαίου, η έννοια του καταλογισμού είναι αυτή που αποτελεί τη κεντρική κατηγορία, διότι είναι η βάση επί της οποίας ερείδεται η θεμελιώδης διάκριση ανάμεσα στο πρόσωπο και στο πράγμα, καθώς «πρόσωπο είναι το υποκείμενο του οποίου οι πράξεις υπόκεινται σε καταλογισμό, ενώ πράγμα είναι αυτό που δεν υπόκειται σε κανένα καταλογισμό».¹⁴

Αν και ο όρος καταλογισμός είναι ήδη από μακρού γνωστός στη φιλοσοφία και στο δίκαιο,¹⁵ ο όρος ευθύνη ελλείπει παντελώς με μοναδική εξαίρεση τη πολιτική θεωρία, όπου υφίσταται για να υποδηλώσει αρχικά την πολιτική υποχρέωση του μονάρχη να λογοδοτεί ενώπιον του βρετανικού κοινοβουλίου.¹⁶ Αυτός ο πρώτος καθορισμός της ευθύνης ως υποχρέωσης για λογοδοσία, την εντάσσει στο εννοιολογικό πεδίο του καταλογισμού συμβάλλοντας με αυτό

τον τρόπο στην εξέλιξη και στη τοποθέτησή της εν τέλει στο χώρο του δικαίου, αποτελώντας του λοιπού τη νομική έκφανση της ηθικής έννοιας του καταλογισμού.¹⁷

Η ανάδυση στο χώρο του δικαίου της ιδέας της ευθύνης, αποτέλεσε την αφετηρία για αλληπάλληλους και διαρκείς μετασχηματισμούς της έννοιας και του περιεχομένου της,¹⁸ μέσα από διαδοχικές αλλαγές παραδειγμάτων.

Η πρόβλεψη, η πρόληψη και η προφύλαξη: τρεις ιδέες - πυρήνες στα παραδείγματα της βεβαιότητας, της αλληλεγγύης και της αβεβαιότητας

Η εξέλιξη της νομικής έννοιας της ευθύνης και ειδικότερα της αστικής ευθύνης ακολουθήσε μία πορεία, της οποίας το μεν αρχικό στάδιο χαρακτηρίζεται από τη στενή

7. A. Etchegoyen, *Le temps des responsables*, Paris, Julliard, 1993, σελ. 19.

8. P. Ricoeur, «Le concept de responsabilité, essai d'analyse sémantique», in: *Le Juste*, Paris, Éditions Esprit, 1995, σελ. 41.

9. M. Delmas-Marty, *Le flou du droit*, Paris, PUF, 1986, σελ. 49.

10. M. Boutonnet, A. Guegan, «Historique du principe de précaution», in: Ph. Kourilsky, G. Viney, *Le principe de précaution*, Paris, Odile Jacob, La documentation Française, 1999, σελ. 272.

11. P. Ricoeur, ό.π., σελ. 43.

12. A. Etchegoyen, ό.π., σελ. 47.

13. P. Ricoeur, ό.π., σελ. 43.

14. E. Kant, *Doctrine du droit*, «Introduction générale», Paris, Éditions Vrin, 1971, σελ. 98.

15. Συνεχίζει δε να υπάρχει, π.χ. στον τίτλο του άρθρου 915 ΑΚ.

16. P. Ricoeur, ό.π., σελ. 44.

17. *Ibid*, σελ. 45, L.A. Hart, «The ascription of responsibility and rights», in: *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1948, σελ. 171-194.

18. L. Engel, ό.π., σελ. 18 κ.ε., P. Ricoeur, ό.π., σελ. 57.

σύνδεσή της με την ατομική συμπεριφορά (υποκειμενική ευθύνη), το δε τελευταίο στάδιο χαρακτηρίζεται από την αναφορά της στον κίνδυνο (αντικειμενική ευθύνη).¹⁹ Παρατηρείται δηλαδή μία βαθμιαία μετακίνηση του νομικού ενδιαφέροντος από τον δημιουργό της βλάβης, προς αυτόν που την υπέστη και ο οποίος απαιτεί την αποκατάστασή της κυρίως με τη μορφή της αποζημίωσης.²⁰ Πρόκειται με άλλα λόγια για την απόσυρση του ενδιαφέροντος από την υπαιτιότητα του δράστη και την εστίασή του στην αποζημίωση του θύματος.²¹ Έτσι από την υποκειμενική διαχείριση του πταίσματος γίνεται διολίσθηση προς την κοινωνικοποιημένη διαχείριση του κινδύνου.²²

Η εξέλιξη της έννοιας και του περιεχομένου της ευθύνης και ειδικότερα του δικαίου της αποζημίωσης, έγινε σε τρεις διαδοχικές φάσεις, στις οποίες εγκαθιδρύονται τρία αντιστοιχα παραδείγματα: α) της βεβαιότητας, β) της αλληλεγγύης και γ) της αβεβαιότητας.²³

α) Το παράδειγμα της βεβαιότητας

Η έννοια της υποκειμενικής ευθύνης κυριαρχεί στον 19ο αιώνα, οπότε και επιβάλλεται ως όρος και ενσωματώνεται στις νομοθεσίες των ευρωπαϊκών κρατών,²⁴ συνδέεται δε άμεσα με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής²⁵ και την κυριαρχία της ιδεολογίας του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού.²⁶ Σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο, η κοινωνική αρμονία στηρίζεται αποκλειστικά στην ατομική αυτονομία²⁷ η οποία νοηματοδοτείται μέσα από την ελευθερία του επιχειρείν και την αναζήτηση του κέρδους σε ένα καθεστώς αυτορρυθμιζόμενης αγοράς.²⁸ Αυτή η αυτορρύθμιση δεν ανέχεται περιορισμούς παρά στο βαθμό που η ελευθερία του ενός προσβάλλει την ελευθερία του άλλου και ως εκ τούτου απαιτείται η ύπαρξη ενός πλαισίου αναφοράς το οποίο θα καθορίζει τους κανόνες. Αυτό το πλαίσιο δεν είναι άλλο από τον αστικό κώδικα.²⁹ Για να είναι όμως συμβατές οι διατάξεις του προς τη

θεμελιώδη ιδέα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, προβάλλει η ανάγκη για την καθιέρωση της αρχής της υποκειμενικής ευθύνης, η οποία στηριζόμενη στην υπαιτιότητα, νοούμενη ως κατάχρηση της προσωπικής ελευθερίας,³⁰ σκοπεί στον περιορισμό των περιπτώσεων αναζητήσής της και στην αποφυγή, κατά το δυνατόν της επίρριψής της σε τρίτους για επενεχθείσες ζημιές.³¹ Έτσι δεν είναι η ζημία αυτή καθαυτή που ενεργοποιεί την ευθύνη αλλά η πταιματική συμπεριφορά, καθώς δεν αρκεί η

19. *Ibid.*

20. F. Ost, «La responsabilité fil d'Ariane du droit de l'environnement», *Droit et Société* 30/31, 1995, σελ. 285.

21. P. Ricoeur, *ό.π.*, σελ. 58.

22. L. Engel, «Vers une nouvelle approche de la responsabilité Le droit français face à la diversité américaine», in: *Esprit*, Juin 1993, σελ. 16, F. Ost, *ό.π.*, σελ. 311.

23. Ακολουθούμε εδώ την τυπολογία του F. Ewald, όπως τη συναντούμε στο σημαντικό έργο του, *L'État providence*, Paris, Grasset, 1986. Οι αναφορές μας όμως επικεντρώνονται κυρίως στο άρθρο του, «Le retour du malin génie. Esquisse d'une philosophie de la prudence», in: O. Godard (επιμ.), *Le principe de prudence dans la conduite des affaires humaines*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme-INRA, 1997, σελ. 99-126, όπου η προβληματική του συνεχεται άμεσα με τις αρχές της πρόληψης και της προφύλαξης.

24. F. Ewald, *ό.π.*, σελ. 100.

25. L. Engel, *La responsabilité en crise*, *ό.π.*, σελ. 19, Α. Παπανοφύτου, *Ποινικό δίκαιο, κράτος και τεχνολογικοί κίνδυνοι*, Αθήνα-Κομοτηνή, έκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1997, σελ. 92.

26. F. Ewald, *ό.π.*, σελ. 101.

27. J. De Maillard, C. De Maillard, *ό.π.*, σελ. 16.

28. K. Polanyi, *La grande transformation*, Paris, Gallimard, 1983, σελ. 320-334 (πρωτότυπος τίτλος, *The Great Transformation*, 1944).

29. J. De Maillard, C. De Maillard, *ό.π.*, σελ. 17.

30. Α. Παπανοφύτου, *ό.π.*, σελ. 94, Ι. Κορνηλάκη, *Η ευθύνη από διακινδύνευση*, έκδ. Σάκκουλα, 1982, σελ. 21.

31. L. Engel, *ό.π.*, σελ. 19.

ύπαρξη απλώς της βλάβης για να αναζητηθεί αποκατάσταση, χρειάζεται επί πλέον να είναι άδικη και υπαίτια.³² Η υποκειμενική ευθύνη λοιπόν είναι αυστηρά προσανατολισμένη στην ατομική συμπεριφορά και δεν αφήνει χώρο για το θύμα παρά στο βαθμό που η ζημία την οποία υπέστη, οφείλεται αποκλειστικά στην υπαίτια ενέργεια εκείνου που την επέφερε.³³ Με αυτό τον τρόπο ο άνθρωπος καθίσταται διορατικός (σε ό,τι αφορά τη πορεία που θα ακολουθήσουν οι ενέργειές του) και προνοητικός (σε ό,τι αφορά στις επιπτώσεις τους), καθώς το πταίσμα συνδέεται με τη πρόνοια και τη πρόβλεψη.³⁴ Πράγματι η έννοια του πταίσματος, νοούμενη ως το σημείο συνάντησης και συνάρθρωσης του δικαίου και της ηθικής, παραπέμπει ευθέως στη πρόβλεψη, καθόσον υπεύθυνος είναι μόνο αυτός που θα μπορούσε να προβλέψει και δεν το έπραξε και κατά συνέπεια η αμφιβολία, η αβεβαιότητα και η υπόνοια δεν καταλογίζουν ευθύνη.³⁵ Η πρόβλεψη συνίσταται στη συνειδητοποίηση των κινδύνων στους οποίους υποβάλλεται κάποιος, η δε αντιμετώπισή τους επαφίεται αποκλειστικά στη προσωπική ευθύνη και πρωτοβουλία του, δηλαδή στις προσωπικές του αρετές, καθώς η αναζήτηση της συνδρομής της επιστήμης και της τεχνικής -λόγω της εμπρουακής κατάστασής τους- είναι ατελής.³⁶

Κανόνα λοιπόν αποτελεί η θεώρηση του κινδύνου -και της βλάβης εάν επέλθει- ως τυχαίου γεγονότος,³⁷ το οποίο βρίσκεται σε σχέση εξωτερικότητας προς το δίκαιο, ενδύεται δηλαδή το νομικό τύπο της ανωτέρας βίας, ο οποίος δεν ιδρύει υποχρέωση αποκατάστασης της τυχόν επελθούσας βλάβης.³⁸ Αυτή όμως η δικαϊκή αντίληψη άρχισε βαθμηδόν να δείχνει τα όριά της και εντέλει την αδυναμία της να αντιμετωπίσει τα πολλαπλά προβλήματα που ανέδειξε η βιομηχανική επανάσταση και η τεχνολογική εξέλιξη που συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα³⁹ και τα οποία συνδέονται πρωτίστως με την ιδέα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς και κυ-

ρίως με το γεγονός ότι στη πραγματικότητα τέτοια αυτορρύθμιση δεν υπάρχει.⁴⁰ Η βαθμιαία αποδοχή της παρέμβασης του κράτους στις οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες, οι νέες μορφές βλαβών και κυρίως η σύνδεσή τους με την επιστήμη και την τεχνική, άρχισαν να επιφέρουν χαλάρωση ή και ακύρωση του συνδέσμου μεταξύ πταίσματος και πρόβλεψης. Έτσι η πρόβλεψη που αποτελούσε την κατεχοχήν αρετή του ανθρώπου του 19ου αιώνα -ως συναρτώμενη άμεσα με τις προσωπικές δεξιότητες του καθενός-, τέθηκε εκποδών από την ίδια την ανάπτυξη της τεchnο-επιστήμης και των παραγωγικών δυνάμεων γενικότερα⁴¹ και δειλά-δειλά προβάλλει στον κοινωνικό ορίζοντα, με την αυγή του 20ου αιώνα, ένα νέο παράδειγμα.

β) Το παράδειγμα της αλληλεγγύης

Από τα τέλη του 19ου αιώνα άρχισε να αμφισβητείται το προηγούμενο παράδειγμα, να μετασχηματίζεται και τελικά να αντικαθίσταται από το παράδειγμα της αλληλεγγύης,⁴² το οποίο δεν στηρίζεται πλέον στην έννοια του πταίσματος αλλά της διακινδύνευσης,⁴³ που είναι μία ισάξια και ισοδύναμη αρχή.⁴⁴ Συντελείται λοιπόν μία με-

32. J. De Maillard, C. De Maillard, ό.π., σελ. 24.

33. F. Ewald, ό.π., σελ. 101.

34. *Ibid.*, σελ. 102.

35. *Ibid.*

36. *Ibid.*, σελ. 103.

37. F. Ost, *Le temps du droit*, Editions Odile Jacob, Paris, 1999, σελ. 270.

38. G. Martin, «Le concept de risque et la protection de l'environnement: Évolution parallèle ou fertilisation croisée?», in: *Les Hommes et l'environnement, En hommage à A. Kiss*, Paris, Editions Frison-Roche, σελ. 452-453.

39. Α. Παπανεοφύτου, ό.π., σελ. 96.

40. K. Polanyi, ό.π., σελ. 88-89.

41. F. Ewald, ό.π., σελ. 103, Α. Παπανεοφύτου, ό.π., σελ. 96.

42. F. Ewald, ό.π., σελ. 103.

43. L. Engel, ό.π., σελ. 19-20.

44. Π. Κορνηλάκη, ό.π., σελ. 154.

τακίνηση από την υποκειμενική στην αντικειμενική ευθύνη,⁴⁵ στα πλαίσια της μετάβασης προς το κοινωνικό κράτος,⁴⁶ με άλλα λόγια οδηγούμαστε από την ατομική ευθύνη στην κοινωνικοποίηση του κινδύνου.⁴⁷ Κύριο μέσο υλοποίησης της αντικειμενικής ευθύνης δεν είναι πλέον το δίκαιο αλλά η ασφαλιστική κάλυψη των ζημιών, μέσω της οποίας, στο εξής, ελέγχονται οι κοινωνικοί κίνδυνοι.⁴⁸

Η αντικειμενική ευθύνη καθιερώνεται τόσο σε διατάξεις του αστικού κώδικα (η ευθύνη του προστήσαντος για αδιοπραξία του προστηθέντος [AK 922], η ευθύνη του κατόχου ζώου [AK 924 παρ. 1], η ευθύνη από πώση κτίσματος ή άλλου έργου [AK 925], η ευθύνη του ανίκανου για καταλογισμό [AK 918], κ.ά.),⁴⁹ όσο και σε ειδικά νομοθετήματα που ρυθμίζουν δραστηριότητες που συνδέονται με τις σύγχρονες πηγές κινδύνων⁵⁰.

Από αυτά, τα σημαντικότερα είναι ο νόμος για τις ζημίες από τα αυτοκίνητα (Ν ΓπΝ' /1911) και ο σημαντικός εργατικός Ν 551/1914, για να ακολουθήσουν αργότερα ο Ν 314/1976 (που κύρωσε τη διεθνή σύμβαση των Βρυξελλών του 1969 «περί αστικής ευθύνης συνεπεία ζημιών εκ ρυπάνσεως υπό πετρελαίου»), ο Ν 563/ 1977 (που κύρωσε τη διεθνή σύμβαση Ουάσιγκτον, Λονδίνου, Μόσχας του 1972 «επί της διεθνούς ευθύνης διά ζημίας προκαλούμενας εξ αντικειμένων εκτοξευόμενων εις το διάστημα»), όπως επίσης και ο Ν 1758/1988 (που κυρώνει το Πρωτόκολλο του Παρισιού του 1964 «περί της αστικής ευθύνης στον τομέα της πυρηνικής ενέργειας»).⁵¹ Αυτή η στροφή της νομοθεσίας ολοκληρώνεται με τη ψήφιση του Ν 1650/1986 για τη προστασία του περιβάλλοντος και ειδικότερα του άρθρου 29⁵² και του Ν 2251/ 1994 για τη προστασία του καταναλωτή και ειδικότερα του άρθρου 6.⁵³

Αυτή η μετάβαση από την υποκειμενική στην αντικειμενική ευθύνη συνιστά μία μείζονος αξίας εξέλιξη,⁵⁴ η οποία βελτιώνει τη προστατευτική δράση του δικαίου.⁵⁵

Η ιδέα της διακινδύνευσης που βρίσκεται στη βάση της αντικειμενικής ευθύνης, αλλάζει τη λειτουργία της αποζημίωσης: αυτή δεν πραγματοποιείται πλέον με όρους υπαιτιότητας, αλλά με όρους κοινωνικής κατανομής των βαρών.⁵⁶ Η υπαιτιότητα εκλαμβάνεται ως παράγοντας διακινδύνευσης που επιβάλλει ώστε η αποκατάσταση της βλάβης να συνδέεται αποκλειστικά με το ζημιολόγο γεγονός και την επενεχθείσα ζημία, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η ατομική συμπεριφορά (το πταίσμα). Έτσι η αρχή της διακινδύνευσης, που λειτουργεί μέσα στα πλαίσια της διανεμητικής δικαιοσύνης (*Justitia distributiva*), αναγορεύεται σε ένα από τους σημαντικούς φορείς κοινωνικής αλληλεγγύης, καθώς δεν καθίσταται κανείς υπεύθυνος επειδή καταχράται τη προσωπική του ελευθερία, αλλά επειδή η ίδια η κοινωνία τον καθιστά υπόχρεο προς αποζημίωση,⁵⁷ από μόνο το

45. G. Viney, «La responsabilité et ses transformations (responsabilités civiles et pénales)», εισήγηση στο *Universitè de tous les savoirs*, 21.2.2000, σελ. 4, <http://www.telerama.fr/culturama/ftp/etc/savoirs/justice>.

46. Α. Παπανοφύτου, ό.π., σελ. 103.

47. F. Ost, ό.π., σελ. 311.

48. F. Ewald, ό.π., σελ. 103, Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, Ο τεχνικός πολιτισμός και το αστικόν δίκαιον. Η επίδρασις του τεχνικού πολιτισμού επί του δικαίου της προσωπικότητος, των συμβάσεων και των αδιοπραξιών, Αθήνα, 1962, σελ. 50 επ.

49. Α. Γεωργιάδη, Μ. Σταθόπουλου, ό.π., σελ. 684.

50. Α. Παπανοφύτου, ό.π., σελ. 103-105.

51. Π. Κορνηλάκη, ό.π., σελ. 94 επ.

52. Ι. Καράκωστα, Περιβάλλον και αστικό δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή, έκδ. Α. Σάκκουλα, 1986, σελ. 166 επ. και τις εκεί κριτικές παρατηρήσεις.

53. Γ. Καράκωστα, Προστασία του καταναλωτή, Αθήνα-Κομοτηνή, έκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, 1997, σελ. 103.

54. P. Ricoeur, ό.π., σελ. 59.

55. Α. Παπανοφύτου, ό.π., σελ. 105.

56. F. Ewald, ό.π., σελ. 104.

57. *Ibid.*

γεγονός ότι είναι κάτοχος πηγής κινδύνων.⁵⁸

Το παράδειγμα της αλληλεγγύης, χαρακτηρίζεται τόσο από την έννοια της αποζημίωσης, όσο και από την ιδέα της πρόληψης. Και οι δύο λειτουργούν μεταξύ τους συμπληρωματικά, με το εξής όμως νεωτερικό στοιχείο: η μεν αποζημίωση δεν συνδέεται με την υποκειμενική συμπεριφορά (όπως στο προηγούμενο παράδειγμα) αλλά με το ζημιολόγο γεγονός αυτό καθαυτό, η δε πρόληψη είναι αντικειμενικοποιημένη, καθώς συναρτάται λιγότερο με την ατομική υπευθυνότητα και πρωτοβουλία (όπως συμβαίνει με την ιδέα της πρόβλεψης) και περισσότερο με την επιστήμη και τη τεχνική.⁵⁹ Αποτελεί δηλαδή η πρόληψη μία συλλογική και ορθολογική συμπεριφορά, που εδράζεται στα διαθέσιμα επιστημονικά και τεχνικά δεδομένα και που σκοπό έχει τη μείωση των πιθανοτήτων επέλευσης της βλάβης.⁶⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, οι ατομικές πράξεις ή παραλείψεις δεν εκλαμβάνονται τόσο ως υποκειμενικά λάθη (υπαιτιότητα), όσο κυρίως ως λάθη τα οποία προέρχονται από την οργάνωση του τρόπου παραγωγής και τη κοινωνικο-οικονομική δράση γενικότερα.⁶¹

Έτσι η πρόληψη ανάγεται σε μία βασική αρχή που συμβάλλει καθοριστικά στην αντιμετώπιση των τεχνολογικών κινδύνων, οι οποίοι είναι όμως γνωστοί και εν πολλοίς μετρήσιμοι, καθώς είναι αδύνατο να ληφθεί πρόληψη για ό,τι δεν γνωρίζουμε.

Αρχίζει λοιπόν να εφαρμόζεται η αρχή της πρόληψης σε διάφορους τομείς: πρόληψη των ασθενειών, (με την ανακάλυψη του Pasteur για τη μεταδοτικότητα των ιών, που σημαίνει ότι ένα ατομικό πρόβλημα υγείας μετατρέπεται σε συνολικό πρόβλημα δημόσιας υγιεινής), πρόληψη των εγκλημάτων (με τη πολιτική της κοινωνικής άμυνας), πρόληψη των ατυχημάτων (με την ανάπτυξη των τεχνικών αντιμετώπισής τους), πρόληψη της εξαθλίωσης, της φτώχειας και της

κοινωνικής ανασφάλειας (με τη καθιέρωση της κοινωνικής ασφάλισης).⁶²

Η επιστήμη και η τεχνική λοιπόν, «παντοδύναμες και πανταχού παρούσες»⁶³ προσφέρουν τα μέσα για την υλοποίηση προληπτικών μέτρων, που αποτρέπουν και κυρίως μειώνουν τους κινδύνους (καθώς δεν υπάρχει μηδενικός κίνδυνος), οι οποίοι συνιστούν το αναγκαίο τίμημα της επιστημονικής και κοινωνικής προόδου. Η επιθυμία για ασφάλεια έναντι των κινδύνων, που διατρέχει ολόκληρο τον 20ο αιώνα, συνδέεται άρρηκτα με τη πίστη στην ικανότητα της επιστήμης να ανταποκριθεί σε αυτό το αίτημα.⁶⁴ Εισήλθαμε όμως σε μία νέα περίοδο -κυρίως τη δεκαετία του '80- στην οποία ο προβληματισμός επικεντρώνεται σε τρία μείζονα ζητήματα: στο ζήτημα των ιατρικών ατυχημάτων (π.χ. η υπόθεση του μολυσμένου αίματος στη Γαλλία), στο ζήτημα των καθολικών βλαβών στο περιβάλλον και τέλος στο ζήτημα της διατροφικής ασφάλειας των καταναλωτών και της συνακόλουθης ευθύνης των παραγωγών για τα ελαττωματικά προϊόντα.⁶⁵ Και τα τρία αυτά ζητήματα χαρακτηρίζονται από την αβεβαιότητα, την απροσδιοριστία και τη πολυπλοκότητα, έννοιες οι οποίες αποτελούν πλέον τα κεντρικά φυσιογνωμικά χα-

58. Π. Κορνηλάκη, ό.π., σελ. 147 επ.

59. Γι' αυτό άλλωστε, στο δίκαιο του περιβάλλοντος η αρχή της πρόληψης είναι άμεσα συναφασμένη με «τις βέλτιστες διαθέσιμες τεχνικές» (BATNEC ή BAT).

60. F. Ost, *Le temps du droit*, ό.π., σελ. 270.

61. F. Ewald, ό.π. σελ. 108.

62. F. Ewald, «Philosophie de la précaution», *L'annuaire sociologique*, vol. 46, No 2, 1996, σελ. 384.

63. S. Latouche, *La megamachine*, Paris, La Découverte, 1995, σελ. 28.

64. F. Ewald, «Le retour du malin génie», ό.π., σελ. 109.

65. *Ibid.*

ρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνιών.⁶⁶ Η επιστήμη αδυνατεί να προσδιορίσει επακριβώς και να περιγράψει απόλυτα τους κινδύνους⁶⁷ και κατά συνέπεια δεν είναι σε θέση να αποτελέσει επαρκή βάση για την άσκηση προστατευτικών πολιτικών.⁶⁸ Πολλοί από τους κινδύνους για το περιβάλλον, τη δημόσια υγεία ή τη διατροφική ασφάλεια των καταναλωτών, δεν είναι γνωστοί, ούτε μετρήσιμοι (όπως στο παρελθόν), αλλά απρόσμενοι, ανεξέλεγκτοι και άγνωστοι (αφού μόνο υπόνοιες υπάρχουν),⁶⁹ επιτείνονται δε λόγω του δραστικού πολλαπλασιασμού τους και κυρίως εξ αιτίας της αλλαγής της κλίμακας τους στο χρόνο και στο χώρο.⁷⁰ Εκείνο που κυριαρχεί είναι η επιστημονική αβεβαιότητα - αναφορικά τόσο με την αιτιακή σχέση πράξης και αποτελέσματος, όσο και με την ίδια τη βλάβη⁷¹ - η οποία είναι απότοκη της «σύνθετης αιτιότητας των γεγονότων».⁷²

Σε αυτό το πλαίσιο της «επιστημολογίας της αβεβαιότητας και της πολιτικής της απροσδιοριστίας»,⁷³ το κοινωνικό κράτος ως συνολική θεσμική έκφραση του παραδείγματος της αλληλεγγύης εισήλθε σε βαθιά κρίση και τίθεται πλέον σε μόνιμη και διαρκώς εντεινόμενη αμφισβήτηση.⁷⁴ Παράλληλα, τόσο η αντικειμενική ευθύνη ως νομική διαμεσολάβηση της απρόσκοπτης λειτουργίας του, όσο και η αρχή της πρόληψης (ως συνδεδεμένη με την ύπαρξη γνωστών και μετρήσιμων κινδύνων), έδειξαν τα όρια της κανονιστικής τους δράσης.

Η αλληλεγγύη λοιπόν, ως κοινωνική και θεσμική απόρροια της φιλοσοφίας της διακινδύνευσης, χάνει βαθμηδόν τη κυρίαρχη θέση της εξ αιτίας αυτών των νέων, άγνωστων και μη μετρήσιμων κινδύνων, στο βαθμό που η προστασία σχετικά με αυτούς οδηγεί περισσότερο προς την αναζήτηση ασφάλειας παρά προς την ενδυνάμωση της αλληλεγγύης.⁷⁵ Αυτή η «προληπτική ασφάλεια»,⁷⁶ στις σημερινές συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας, αποτελεί το σύγχρονο κοινωνικό αίτημα, καθώς αποσκοπεί στην αποφυγή βαριών και μη

αναστρέψιμων βλαβών. Άρχισε λοιπόν να εγκαθιδρύεται το νέο παράδειγμα της αβεβαιότητας.

66. E. Morin, A. B. Kern, *Terre-Patrie*, Paris, Seuil, 1993, σελ. 145-158, F. Di Castri, «L'écologie en temps réel», in: *La terre outragée*, Les experts sont formels!, Paris, Autrement, Sciences en société No 1, 1992, σελ. 82-86.

67. D. Santillo, P. Johnston, R. Stringer, «The Precautionary principle in practice: a Mandate for Anticipatory Preventive Action», in: C. Raffensperger, J. Tickner (επιμ.), *Protecting Public Health and the Environment, Implementing the Precautionary Principle*, Washington, Island Press, 1999, σελ. 36.

68. J. Ravetz, «Connaissance utile, ignorance utile?», in: *La terre outragée*, ό.π. σελ. 88.

69. S. Funtovicz, J. Ravetz, «Uncertainty, complexity and post-normal science», *Environmental Toxicology and Chemistry*, Vol. 13, No 12, 1994, σελ. 1881-1885.

70. P. Ricoeur, ό.π., σελ. 59.

71. F. Ewald, ό.π., σελ. 113.

72. E. Morin, *La Méthode I. La nature de la nature*, Paris, Seuil, 1977, σελ. 257-271.

73. F. Ost, *Le temps du droit*, ό.π., σελ. 264-273.

74. Η κρίση αυτή περιλαμβάνει τη προστατευτική του λειτουργία (κρίση του ασφαλιστικού συστήματος, δομική ανεργία, ανικανότητα αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών προβλημάτων κ.λπ.), είναι όμως ταυτόχρονα και κρίση ιδεολογική, καθώς η αμφισβήτησή του συνοδεύεται από το κενό «μιας νέας ουτοπίας για το μέλλον», επιτείνεται δε από τη θυελλώδη επιστροφή της αγοράς και της ιδιωτικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων. Βλ. σχετ., F. Ost, ό.π., σελ. 267-268, P. Rosanvallon, *La crise de l'État-providence*, Paris, Seuil, 1985, σελ. 35-36, του ίδιου, *La nouvelle question sociale. Répenser l'État-providence*, Paris, Seuil, 1995, σελ. 7-11 και παρτίμ, Γ. Κατρούγκαλου, *Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής*, Θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στο σύγχρονο κόσμο, Αθήνα-Κομοτηνή, έκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, 1998, σελ. 132-162.

75. P. Ricoeur, ό.π., σελ. 59-60.

76. F. Ewald, «Responsabilité et solidarité», *Revue Risques*, Avril/Juin 1992, no 10, σελ. 19.

γ) Το παράδειγμα της αβεβαιότητας

Επειδή λοιπόν εισήλαμε σε μία νέα ιστορική περίοδο, -όπου για πρώτη φορά η ανθρωπότητα απειλείται από κινδύνους καθολικών βλαβών του περιβάλλοντος και της υγείας, οι οποίες ενδέχεται να είναι βαρείες ή/και μη αναστρέψιμες⁷⁷ και κατά συνέπεια ικανές να υποθηκεύσουν το ίδιο το μέλλον της-, γι' αυτό το λόγο άρχισε μία προσπάθεια αντιμετώπισής τους τόσο στο πραγματικό όσο και στο ηθικό επίπεδο.⁷⁸ Σε ό,τι αφορά στο πρώτο, είμαστε μάρτυρες των προσπαθειών της διεθνούς κοινότητας για την αναζήτηση διεξόδου από τη κρίση με την επεξεργασία προγραμμάτων και τη δημιουργία θεσμών, οργάνων και φορέων.⁷⁹ Ωστόσο οι οικολογικές καταστροφές που εν τω μεταξύ συντελέστηκαν, έδειξαν ότι η επιστήμη και η τεχνολογία, όχι μόνο δεν μπορούν να τις αντιμετωπίσουν αλλά -κυρίως αυτό- είναι εκείνες που τις δημιουργούν.⁸⁰

Έτσι, η απόλυτη εμπιστοσύνη προς την επιστήμη, αντικαταστάθηκε από το φόβο και τη δυσπιστία⁸¹ και εξ αιτίας αυτού άρχισε να αναπτύσσεται ένας προβληματισμός για την ηθική διάσταση των σχέσεων του ανθρώπου με τη φύση ο οποίος λειτουργεί σαν αντιστάθμισμα προς την επισημονική ανεπάρκεια.⁸² Σε ό,τι αφορά λοιπόν σε αυτό το δεύτερο επίπεδο, παρατηρούμε ότι ο φιλοσοφικός στοχασμός, με άξονα αναφοράς τους μείζονες αυτούς κινδύνους, αναδεικνύει μία νέα κεντρική κατηγορία, την έννοια της ηθικής της ευθύνης κυρίως μέσα από το έργο του *Hans Jonas*.⁸³

1. Η ηθική της ευθύνης

Ο *Hans Jonas* επιχειρεί μία ριζοσπαστική αναθεώρηση της ηθικής, την οποία συνδέει αποκλειστικά με τη φροντίδα για το μέλλον της ανθρωπότητας. «Καμία ηθική μέχρι τώρα, σημειώνει, δεν λάμβανε υπόψη της τη συνολική κατάσταση της ανθρώπινης ζωής, το μακρινό μέλλον και την ύπαρξη

του ίδιου του είδους».⁸⁴ Οι απειλές καθολικών και μη αναστρέψιμων βλαβών δημιουργούν όρια στην ανθρώπινη επιβίωση και οφείλονται στην ανεξέλεγκτη χρήση της επιστήμης και της τεχνικής. Γι' αυτό το λόγο, ο συγγραφέας καλεί σε ριζική αλλαγή του τρόπου σκέψης η οποία εξικνεύεται στην ανατροπή της μακραίωνας φιλοσοφικής παράδοσης (από τη Νέα Ατλαντίδα του *Bacon* [1627] μέχρι την Αρχή της ελπίδας του *Ernst Bloch* [1956])⁸⁵ σύμφωνα με την οποία η προοπτική του ανθρώπου είναι άμεσα συνυφασμένη με τη σύγχρονη επι-

77. S. Fauchet, J.-F. Noel, *Les mēthaces globales sur l'environnement*, Paris, La Dēcouverte, 1990, passim.

78. E. Kohak, «The ecological dilemma: Ethical categories», in: *Boston Studies in the Philosophy of Science*, Vol. 195, 1998, σελ. 293.

79. C. De Klemm, «Voyage □ l' intērieur des conventions internationales de protection de la nature», in: *Les Hommes et l'environnement*, ό.π., σελ. 611-651.

80. J. De Maillard, C. De Maillard, ό.π., σελ. 50.

81. J.-J. Salomon, «Les frontiēres du progrē», in: *Passages*, no 93/94, 1998, σελ. 44, J. Testart, «Logique propre de la science et progrē humain», in: R.-P. Droit (επιμ.), *L'avenir aujourd'hui depend-il de nous?*, Paris, Œditions du Monde, 1995, σελ. 196-215, Sheila Jasanoff, *Science at the Bar. Law, science and Technology in America*, Cambridge, Harvard University Press, 1995, σελ. 2.

82. C. Larrēre, L. Larrēre, *Du bon usage de la nature, Pour une philosophie de l'environnement*, Paris, ALTO-Aubier, 1997, σελ. 235.

83. E. Kohak, ό.π., σελ. 293.

84. H. Jonas, *Le Principe Responsabilitē Une Œthique pour la civilisation technologique*, Paris, Les Œditions du Cerf, 1990, σελ. 26. Η πρώτη έκδοση του βιβλίου με τον τίτλο *Das Prinzip Verantwortung*, έγινε στη Γερμανία το 1979 και αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα και διασημότερα φιλοσοφικά έργα του 20ου αιώνα.

85. Το βιβλίο άλλωστε του *H. Jonas*, Η Αρχή της ευθύνης, είναι απάντηση στο βιβλίο του *E. Bloch*, Η Αρχή της ελπίδας.

στήμη, τη διαρκή διεύρυνση των ορίων της γνώσης, την ανάπτυξη της τεχνικής, αλλά και με την αύξηση της παραγωγής και της κατανάλωσης. Αυτή η πορεία, κατά το συγγραφέα είναι ολέθρια και αυτοκαταστροφική (όπως αυτό προκύπτει από τα ίδια τα πράγματα) και αντ' αυτής προτείνει μία άλλη συμπεριφορά που συνίσταται στη πρόληψη των τυχόν καταστροφικών ενεργειών και στην επιβολή ορίων στην ανθρώπινη δράση. Αυτή η συμπεριφορά δεν μπορεί παρά να προέλθει από το μετασχηματισμό της ηθικής⁸⁶ από τον οποίο αναπηδά μία νέα ευθύνη άγνωστη στις προηγούμενες γενεές: η ευθύνη να μεταβιβασθεί στις μελλοντικές γενεές ένας βιώσιμος πλανήτης.⁸⁷ Αυτός είναι άλλωστε ο στόχος της κατηγορικής προσταγής που διατυπώνει ο συγγραφέας: «Να δρας με τέτοιο τρόπο ώστε τα αποτελέσματα των πράξεών σου να είναι συμβατά με τη διατήρηση μιας αυθεντικά ανθρώπινης ζωής πάνω στη γη» και «τα αποτελέσματα των πράξεών σου να μην είναι καταστροφικά για τη μελλοντική δυνατότητα μιας τέτοιας ζωής».⁸⁸ Αυτή η προσταγή προκύπτει από τη συνειδητοποίηση ότι η ανθρωπότητα έχει καταστεί μία πλανητική δύναμη, ικανή να καταστρέψει τους μεγάλους βιοχημικούς κύκλους, όπως του άνθρακα και του νερού.⁸⁹

Η ευθραυστότητα λοιπόν του κόσμου και η επέκταση των εξουσιών του ανθρώπου πάνω στη φύση τροποποιούν την ιεραρχική κλίμακα των ηθικών υποχρεώσεων, έτσι ώστε να επεκτείνεται η ευθύνη στο βαθμό που διευρύνεται η εξουσία του ανθρώπου στο χώρο και στο χρόνο. Με άλλα λόγια, όσο διευρύνονται οι εξουσίες μας, τόσο αυξάνονται οι ικανότητές μας για προσβολές και άλλο τόσο επεκτείνεται η ευθύνη μας για τις βλάβες.⁹⁰ Εξ αυτού του λόγου η έννοια της ευθύνης υφίσταται τέσσερις θεμελιώδεις αλλαγές. Η πρώτη αφορά στη φύση και στην έκταση της ευθύνης. Ο κλασικός ορισμός της ευθύνης αναφέρεται αποκλειστικά στο καταλογισμό ο οποίος προκύπτει από την αιτιώδη σχέση μεταξύ μιας πράξης (που αποδίδεται σε κάποιον)

και των συνεπειών της.⁹¹ Έτσι εννοούμενη η ευθύνη, ενεργοποιείται *ex post*, καθώς αναφέρεται στο παρελθόν και στην αποκατάστασή του στον παρόντα χρόνο. Ο *H. Jonas* δίνει μία άλλη εντελώς νέα διάσταση στην ευθύνη, η οποία υπερβαίνει το παρελθόν και αναφέρεται στο μέλλον και ιδιαίτερα στις μελλοντικές (και σε μεγάλο βάθος χρόνου) επιπτώσεις των σημερινών πράξεών μας, ανεξάρτητα αν αυτές ήταν προϊόν της βούλησής μας ή όχι.⁹² Υπεύθυνος λοιπόν είναι εκείνος ο οποίος φροντίζει για πρόσωπα ή πράγματα με αναφορά στο μέλλον. Ως μοντέλο δε για τη νέα αυτή προσέγγιση χρησιμοποιείται η γονική σχέση, η υποχρέωση δηλαδή των γονέων για βοήθεια των ανήλικων τέκνων τα οποία στερούνται της δυνατότητας να επιβιώσουν από μόνα τους.⁹³ Αυτή η υποχρέωση είναι πρωτίστως ηθική και μη συμβατική, καθώς δεν είναι αμοιβαία και δεν δημιουργεί αντίστοιχη υποχρέωση για το άλλο μέρος (εξ άλλου το ανήλικο δεν «ζητεί» τίποτε). Η εν λόγω σχέση λοιπόν αναφέρεται αποκλειστικά στο μέλλον, στην ύπαρξη του ίδιου του μέλλοντος και όχι απλά στην ύπαρξη των προσώπων,⁹⁴ οι δε άνθρωποι «είμαστε υπεύθυνοι γι' αυτό που αλλάζει, γι' αυτό που απειλείται με αφανισμό και μαρασμό».⁹⁵

86. *H. Jonas*, ό.π., σελ. 16.

87. *D. Bourg*, *Les scénarios de l'écologie*, Paris, Hachette, 1996, σελ. 63.

88. *H. Jonas*, ό.π., σελ. 30-31.

89. *D. Bourg*, ό.π., σελ. 64, *F. Ost*, «Au-delà de l'objet et du sujet, un projet pour le milieu», in: *F. Ost*, *S. Gutwirth* (επιμ.), *Quel avenir pour le droit de l'environnement?*, Bruxelles, Vubpress-Publications Universitaires S. Louis, 1996, σελ. 14.

90. *P. Ricoeur*, ό.π., σελ. 63-64.

91. *C. Larrère*, *R. Larrère*, ό.π., σελ. 237.

92. *P. Ricoeur*, *Soi-même comme un autre*, Paris, Éditions du Seuil, 1990, σελ. 341.

93. *H. Jonas*, ό.π., σελ. 64-65 και 179-182.

94. *C. Larrère*, *R. Larrère*, ό.π., σελ. 239.

95. *H. Jonas*, ό.π., σελ. 174.

Η δεύτερη αλλαγή της έννοιας της ευθύνης προέρχεται από τη θεμελιώδη υποχρέωση που έχουμε έναντι της φύσης η διατήρηση της οποίας είναι όρος *sine qua non* για την επιβίωση του είδους: «Το μέλλον της ανθρωπότητας είναι η μέγιστη υποχρέωσή μας». ⁹⁶ Η ευθύνη μας λοιπόν δεν είναι μόνο έναντι των ανθρώπων αλλά περιλαμβάνει και τη φύση ως προϋπόθεση της επιβίωσής τους και σαν ένα από τα στοιχεία της υπαρξιακής τους ολοκλήρωσης. ⁹⁷ Αυτό σημαίνει ότι η υποχρέωσή μας για τη προστασία της είναι άμεση γιατί η φύση δεν είναι εξωτερική προς τον άνθρωπο αλλά συνδέεται οντολογικά με αυτόν μέσω της ίδιας της ζωής, ⁹⁸ που αποτελεί αυτή καθαυτή σκοπό, ο οποίος ενυπάρχει σαν τέτοιος εγγενώς μέσα στην ίδια τη φύση. ⁹⁹

Η τρίτη αλλαγή της έννοιας της ευθύνης αφορά στις σχέσεις ανάμεσα στο είναι και στο δέον. Εάν το πρώτο καθήκον είναι η διατήρηση της ύπαρξης της ανθρωπότητας, αυτό σημαίνει ότι πρέπει να υπερβούμε τη διάκριση ανάμεσα στα γεγονότα και στις αξίες, η οποία αποτελεί ένα προσδιοριστικό στοιχείο της νεωτερικότητας. ¹⁰⁰ Η ηθική για το μέλλον δεν περιλαμβάνει απλώς τις επί μέρους πράξεις, αλλά την ίδια την ύπαρξη του ανθρώπου. Επομένως η βασικότερη αξία είναι η πρωτοκαθεδρία του είναι έναντι του μη-είναι, της ύπαρξης έναντι της ανυπαρξίας. ¹⁰¹ Γι' αυτό το λόγο η κυρίαρχη ιδέα είναι η οντολογική, η ιδέα του είναι προς την οποία είναι αποκλειστικά προσανατολισμένο το καθήκον μας. ¹⁰²

Η τέταρτη αλλαγή αφορά στις σχέσεις ανάμεσα στη γνώση και στο καθήκον. Η παλιά διάκριση ανάμεσα στη θεωρία και στη πρακτική έχει ξεπεραστεί από τη σύγχρονη επιστήμη, δεδομένου ότι τα όρια της ανθρώπινης δράσης προσδιορίζονται από τις τεχνικές επιπτώσεις της επιστημονικής γνώσης, για τις οποίες, πολλές φορές, δεν γνωρίζουμε ούτε το εύρος τους, ούτε τις ίδιες αυτές καθαυτές. ¹⁰³ Συνεπώς αυτή η αδυναμία είναι αναγκαία να καλυ-

φθει από μία προληπτική συμπεριφορά, από αυτό που ο *H. Jonas* ονομάζει «η ευριστική του φόβου». ¹⁰⁴ Η βαρύτητα και η μη αναστρεψιμότητα των βλαβών σε συνδυασμό με την αδυναμία μας να προβούμε σε ασφαλή επιστημονική πρόβλεψη, μας επιφορτίζουν με το καθήκον να προσανατολιζόμαστε προς το χειρότερο αναφορικά με τις συνέπειες των πράξεών μας. ¹⁰⁵ «Όσο ο κίνδυνος είναι άγνωστος, τονίζει ο *H. Jonas*, αγνοούμε τι πρέπει να προστατεύσουμε: αντίθετα με κάθε λογική και κάθε μέθοδο, η γνώση σε αυτό το ζήτημα προέρχεται από εκείνο έναντι του οποίου θέλουμε να προστατευτούμε. Ο εμφανιζόμενος κίνδυνος είναι αυτός που μας μαθαίνει, μέσω των αισθημάτων τα οποία προηγούνται της γνώσης, να βλέπουμε την αξία, το αντίθετο της οποίας διαισθανόμαστε. Ξέρουμε τι διακυβεύεται μόνο όταν ξέρουμε αυτό που διακυβεύεται». ¹⁰⁶ Το διακυβεύμα δεν είναι άλλο από την ίδια την επιβίωση της ανθρωπότητας και κατά συνέπεια έχουμε υποχρέωση να μην την εκθέσουμε, έστω και κατ' ελάχιστο, σε κινδύνους. Γι' αυτό το λόγο είμαστε υποχρεωμένοι να επιλέγουμε το χειρότερο σενάριο, να «τείνουμε ευήκοον ους περισσότερο προς τη προφητεία του κακού παρά του καλού.» ¹⁰⁷

Πέρα από τις οποιεσδήποτε επιφυλάξεις ή διαφωνίες που μπορεί να έχει κανείς αναφορικά με ορισμένες απόψεις του *H.*

96. *Ibid*, σελ. 187.

97. *Ibid*, σελ. 188.

98. *C. Larrère, R. Larrère*, ό.π., σελ. 239.

99. *H. Jonas*, ό.π., σελ. 107.

100. *B. Latour*, *Nous n'avons jamais été modernes*, Paris, La Découverte, 1991, σελ.24.

101. *D. Bourg*, ό.π., σελ. 69.

102. *H. Jonas*, ό.π., σελ. 70.

103. *Ibid*, σελ. 300.

104. *Ibid*, σελ. 301.

105. *Ibid*, σελ. 49.

106. *Ibid*, σελ. 49.

107. *Ibid*, σελ. 54.

Jonas,¹⁰⁸ είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι το βασικό πολιτικό σχέδιο της βιώσιμης ανάπτυξης, το οποίο αποτελεί το κεντρικό σημείο αναφοράς όλων των προστατευτικών πολιτικών σε πλανητική κλίμακα, αρύεται τις πηγές του από τις σκέψεις του γερμανού φιλοσόφου.¹⁰⁹ Με αυτή την έννοια η ηθική της ευθύνης, ενταγμένη στο πεδίο της πολιτικής ορθολογικότητας και του δημοκρατικού διαλόγου - δηλαδή «αποκαθαρμένη» από την έννοια του φόβου η οποία δεν μπορεί να αποτελέσει τη βάση του διαλόγου, καθώς δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί και ως εκ τούτου η οποιαδήποτε συζήτηση για τους κινδύνους εκ προοιμίου αποκλείεται- λειτουργεί και προσδιορίζει το σύγχρονο πολιτικό-νομικό πλαίσιο της πρόνοιας.¹¹⁰ Αυτό το πλαίσιο είναι «ο χώρος»¹¹¹ της διαλεκτικής υπέρβασης του φυσικού κόσμου των αντικειμένων και του εσωτερικού κόσμου των αξιών, ένα υβρίδιο που συμπυκνώνει τη σχέση ανθρώπου-φύσης (ημι-αντικείμενα, ημι-υποκείμενα)¹¹² και στο οποίο πρωτεύουσα θέση καταλαμβάνει το καθήκον και η ευθύνη έναντι των επερχόμενων γενεών παρά τα ατομικά δικαιώματα και οι απολαύσεις που συνεπάγονται.¹¹³ Μέσα λοιπόν σε αυτό το πολύπλοκο και εν πολλοίς μη προσδιορισμένο πλαίσιο,¹¹⁴ εγγράφεται η νέα μορφή της ευθύνης, η προφυλακτική συμπεριφορά.

2. Η αρχή της προφύλαξης

Ενώ η πρόβλεψη αναφέρεται στις προσωπικές δεξιότητες και αρετές του ανθρώπου (το μέλλον εντάσσεται στο παρόν, αλλά σε ατομική κλίμακα), η δε πρόληψη αποτελεί μία συλλογική και ορθολογική συμπεριφορά έναντι του κακού το οποίο όμως, με την ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας μπορεί να εντοπισθεί και να αξιολογηθεί (το ατομικό καλό δεν απορρέει μόνο από την ατομική συμπεριφορά, αλλά συνδέεται και με την κοινωνική ιδέα της αλληλεγγύης και την τεχνο-επιστήμη), η προφύλαξη συνδέεται με τις απειλές σοβαρών ή/και μη αναστρέψιμων βλαβών

στο περιβάλλον και στην υγεία του ανθρώπου, μέσα σε συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας.¹¹⁵ Με άλλα λόγια, εάν ο κίνδυνος στο παράδειγμα της βεβαιότητας είναι γεγονός εξωτερικό, μεμονωμένο και τυχαίο,¹¹⁶ στο δε αντίστοιχο της αλληλεγγύ-

108. Ιδίως σχετικά με τη πολιτική του πρόταση για την αναγκαιότητα να αναλάβει μία «πεφωτισμένη δεσποτεία» τα ηνία της παγκόσμιας εξουσίας (σελ. 200).

109. *D. Bourg*, ό.π., σελ. 77.

110. *C. Larrre, R. Larrre*, ό.π., σελ. 246, *F. Ewald*, «Le retour du malin génie», ό.π., σελ. 119.

111. *F. Ost*, «Le juste milieu. Pour une approche dialectique du rapport homme-nature», in: *Images et usages de la nature en droit*, Bruxelles, Publications Universitaires S. Louis, 1993, σελ. 13 επ.

112. *B. Latour*, *Nous n' avons jamais  thomodernes*, ό.π., σελ. 191.

113. *F. Ost*, «Au-delà de l' objet et du sujet, un projet pour le milieu», ό.π., σελ. 18, *Κ. Σταμάτη*, Δίκαιο και Δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων, Αθήνα, έκδ. Πόλις, 2000, σελ. 32-33.

114. Η έννοια του «χώρου» δεν προσεγγίζει τη φύση με μυστικιστικούς όρους (όπως το ρεύμα της βαθιάς οικολογίας), ούτε με τη καρτεσιανή χρησιμοθηρική λογική (η οποία διαπερνά πολλούς κλάδους του δικαίου ακόμα και το δίκαιο του περιβάλλοντος), αλλά υπερβαίνει αυτή την άγνοια αντίθεση ανάμεσα στα δύο ρεύματα και προσεγγίζει τη φύση και τη κοινωνία ως ολότητα (δηλαδή ως υβρίδιο στο οποίο συνυπάρχουν οι αξίες και τα γεγονότα, το υποκείμενο και το αντικείμενο). Έτσι, προσπαθεί να καθορίσει τα όρια των σχέσεων ανθρώπου-φύσης, οι οποίες, λόγω της πολυπλοκότητας και της απροσδιοριστίας τους, χρειάζονται μία διεπιστημονική προσέγγιση. Βλ. σχετ., *R. Rom *, «Quelques reflections sur «l' affrontement économie-écologie» et son influence sur le droit», *Droit et Société* 38-1998, σελ. 134, *F. Ost*, *La nature hors la Loi, l' écologie  l' épreuve du droit*, Paris, La D couverte, 1995, σελ. 246-247, *M. Prieur*, *Droit de l' environnement*, Paris, Dalloz, 1996, σελ. 6.

115. *F. Ewald*, «Le retour du malin génie», ό.π., σελ. 121.

116. *F. Ost*, *Le temps du droit*, ό.π., σελ. 270.

γύης είναι γεγονός εσωτερικό που ενυπάρχει στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους¹¹⁷ εντός ενός καθορισμένου κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου, στο παράδειγμα της αβεβαιότητας εκλαμβάνεται με ακριβώς αντίστροφους όρους: εδώ η έννοια του τυχαίου γεγονότος δεν είναι πλέον αποδεκτή, η δε προβλεψιμότητα του κινδύνου σε πολλές περιπτώσεις είναι αδύνατη.¹¹⁸ Επομένως η διαχείρισή του δεν θα περιμένουμε να γίνει στο στάδιο των συνεπειών του (όταν δηλαδή έχει προκληθεί η ζημία) ούτε θα στηριχθεί στην πρόληψη,¹¹⁹ αφού πρόκειται για αβεβαιότητες κινδύνου που δεν μπορούν αποδεδειγμένα να πιθανολογηθούν, αλλά θα μετατοπισθεί στις απαρχές του, εκεί δηλαδή που ξεκινά ώστε να ακυρώσουμε τις αιτίες που τον προκαλούν.¹²⁰ Αυτή η μετατόπιση στηρίζεται στην αρχή της προφύλαξης, η οποία αλλάζει ολοκληρωτικά τη μέχρι τώρα ισχύουσα στο δίκαιο αντίληψη για τους κινδύνους,¹²¹ καθώς δεν λαμβάνονται υπόψη μόνο οι πιθανολογούμενοι και προβλέψιμοι κίνδυνοι, αλλά και οι αβέβαιοι για τους οποίους μόνο εύλογες υπόνοιες υπάρχουν.¹²² Σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο της επιστημονικής αβεβαιότητας, η νομική ευθύνη επεκτείνεται και στο χρόνο που προηγείται τόσο των βλαπτικών συνεπειών, όσο και της ίδιας της πράξης,¹²³ δεδομένου ότι η αρχή της προφύλαξης -ως ο κανόνας δικαίου που δρα σε αυτό το νέο πλαίσιο - δημιουργεί υποχρέωση για λήψη προληπτικών μέτρων και δεν αδρανοποιεί, όπως συνέβαινε μέχρι τώρα,¹²⁴ εγκαθιδρύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τεκμήριο υπέρ του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας.¹²⁵

Η προφυλακτική συμπεριφορά λοιπόν ως η νέα μορφή της ευθύνης στις σημερινές συνθήκες,¹²⁶ ανάγεται τόσο στο χρόνο της

121. *E. Naim-Gesbert*, *Les dimensions scientifiques du droit de l' environnement. Contribution à l' étude des rapports de la science et du droit*, Bruxelles, Bruylant-Vubpress, 1999, σελ. 555-573.

122. *G. Martin*, «Précaution et Évolution du droit», *Recueil Dalloz-Sirey*, 1995, σελ. 300.

123. *P. Ricouer*, «Le concept de responsabilité», ό.π., σελ. 61.

124. *E. Hey*, «The Precautionary Concept in Environmental Policy and Law: Institutionalizing Caution», *The Georgetown International Environmental Law Review*, 1992, σελ. 304.

125. *Ch. Noiville*, *Ressources gèologiques et droit*, Paris, Pedone, 1997, σελ. 44-45.

126. Η αρχή της προφύλαξης περιλαμβάνεται σε πολλά κείμενα του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, από τα οποία τα σημαντικότερα είναι τα εξής: η Σύμβαση για τη προστασία του όζοντος, 1985, (άρθρο 2.1 και 2.2), το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ, 1987, (Προοίμιο, 5η παράγραφος), η Σύμβαση του Μπαμάκο για το διασυνοριακό έλεγχο των επικίνδυνων αποβλήτων στην Αφρική, 1991, (άρθρο 4.3 f, και 4.3g), η Σύμβαση-πλαίσιο για τις κλιματικές αλλαγές, 1992, (άρθρο 3.3), η Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία, 1992, (Προοίμιο 9η παράγραφος), η Διακήρυξη του Ρίο (Αρχή 15), η Σύμβαση για τη προστασία του θαλάσσιου χώρου του βορειο-ανατολικού Ατλαντικού, 1992, (Παράρτημα I άρθρο 2 και Παράρτημα II άρθρα 2.2a, 3.3.c και 4.1), η Σύμβαση για τη προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος της Βαλτικής, 1992, (άρθρο 2.1), η Διακήρυξη του Έσμπιργκ για τη προστασία της Βόρειας θάλασσας, 1995, (17η παράγραφος), η Συμφωνία του ΟΗΕ για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων, 1995, (άρθρα 5β και 6.2). Στο κοινοτικό δίκαιο η εν λόγω αρχή περιλαμβάνεται στο άρθρο 174 παρ. 2 ΣυνθΕΚ (πρώην άρθρο 130P παρ. 2). Βλ., μεταξύ άλλων, *P. Martin-Bidou*, «Le principe de précaution en droit international de l' environnement», *Revue Gèthale de Droit International Public*, 1999-3, σελ. 633-645, *P.-M. Dupuy*, «Où en est le droit international de l' environnement à la fin du siècle?», *Revue Gèthale de Droit International Public*, 1997-4, σελ. 873-902, *P.H. Sand*, *Transnational Environmental Law, Lessons in Global Change*, London, Kluwer Law International, 1999, σελ. 129-139.

117. *F. Ewald*, *L' état providence*, Paris, Grasset, 1986, σελ. 424-425.

118. *G. Martin*, ό.π., σελ. 458.

119. *Ibid.*

120. *Ibid.*

απόφασης (a priori), όσο και στο χρόνο της επέλευσης της βλάβης (a posteriori).¹²⁷

Σε ό,τι αφορά στην πρώτη περίπτωση, πρέπει να τονιστεί ότι η εν λόγω αρχή εισάγοντας την αβεβαιότητα, -αφού ο σύνδεσμος μεταξύ πράξης και αποτελέσματος είναι πιθανολογούμενος καθώς δεν υπάρχει απόδειξη, παρά μόνο εύλογη υπόνοια-, επηρεάζει καθοριστικά την απόφαση.¹²⁸ Αυτή η χρονική στιγμή εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο δράσης της, δεδομένου ότι η οικολογική βλάβη¹²⁹ επειδή είναι διάσπαρτη και καθολική, είναι δύσκολο να αξιολογηθεί και να αποκατασταθεί,¹³⁰ η δε αναζήτηση του ζημιογόνου γεγονότος «χάνεται» μέσα στο χρόνο και στο χώρο¹³¹ πολλώ δε μάλλον όταν πρόκειται για τις καθολικές και ευρείες βλάβες που απειλούν τον πλανήτη σήμερα (π.χ., το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η «τρύπα του όζοντος», η μείωση της βιολογικής ποικιλότητας, η διατροφική ανασφάλεια). Με αυτή την έννοια λοιπόν είναι επιβεβλημένο να ακολουθηθεί η ιπποκράτεια αρχή «καλύτερο το προλαμβάνειν του θεραπεύειν» ακόμα και αν δεν υπάρχει επιστημονική απόδειξη τόσο για την επέλευση της βλάβης, όσο και για την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ πράξης και αποτελέσματος.

Σε ό,τι αφορά στη δεύτερη περίπτωση -όταν δηλαδή έχει συντελεστεί η βλάβη-, η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, ανατρέπει τα μέχρι τώρα ισχύοντα στο δίκαιο της αποζημίωσης:¹³² η υποχρέωση για την αποκατάσταση της βλάβης δεν συναρτάται με τις διαθέσιμες γνώσεις και την υπάρχουσα επιστημονική απόδειξη για τη σχέση μεταξύ πράξης και αποτελέσματος, αλλά αρκείται στην αμφιβολία, υπό τη προϋπόθεση ότι αυτή έχει εκφραστεί δημόσια.¹³³ Με άλλα λόγια καθίσταται υπεύθυνος όχι μόνο αυτός που όφειλε να γνωρίζει, αλλά και αυτός που όφειλε να αμφιβάλλει, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι επανερχόμαστε στο καθεστώς της υποκειμενικής ευθύνης δηλαδή στην αναγκαιό-

τητα ύπαρξης πταίσματος, για τον απλούστατο λόγο ότι το πταίσμα για να καταλογισθεί, προϋποθέτει να υπάρχουν επιστημονικές αποδείξεις και όχι επιστημονική αβεβαιότητα.¹³⁴

Η αρχή της προφύλαξης, προϊόντος του χρόνου και στο βαθμό που το περιεχόμενο της συγκεκριμενοποιήθηκε, αποτελεί πλέον πλήρη κανόνα δικαίου, τόσο στο διεθνές θετικό δίκαιο¹³⁵ όσο και σε εθνικά θετικά δίκαια¹³⁶ του οποίου η δεσμευτικότητα

127. F. Ewald, «Le retour du malin gâche», ό.π., σελ. 114.

128. *Ibid*, σελ. 112.

129. Πρόκειται για την προσβολή στο περιβάλλον αυτό καθαυτό, ανεξάρτητα από τη βλάβη των προσώπων ή των επί μέρους αγαθών. Βλ. σχετ., M. Remond-Gouilloud, *Du droit de détruire. Essai sur le droit de l'environnement*, Paris, PUF, 1989, σελ. 218 κ.ε. Ένα πιο διευρυμένο ορισμό της οικολογικής βλάβης στην οποία συμπεριλαμβάνεται η οικονομική ζημία, οι ασθένειες, οι θάνατοι κ.λπ. δίνει ο G. Wiederkehr, «Dommage écologique et responsabilité civile», in: *Les hommes et l'environnement*, ό.π., σελ. 513-525.

130. X. Thunis, «Le droit de la responsabilité civile en matière écologique: entre relecture et création», in: F. Ost, S. Gutwirth (επιμ.), ό.π. σελ. 361, F. Ost, «La responsabilité fil d'Ariane du droit de l'environnement», ό.π., σελ. 302, G. Wiederkehr, ό.π., σελ. 515.

131. Ph. Kourilsky, G. Viney, *Le principe de précaution*, ό.π., σελ. 28.

132. F. Ewald, ό.π., σελ. 114.

133. G. Martin, «La nécessité d'un "bricolage juridique" en matière de responsabilité», in: V. Le Roy, (επιμ.), *Les dossiers de l'environnement de l'INRA*, Paris, 1996, σελ. 33.

134. F. Ewald, ό.π., σελ. 114.

135. Cartagena Protocol on Biosafety to the Convention on Biological Diversity, UNEP/CBD/ExCOP/1/3, (20-2-2000).

136. Π.χ., στο άρθρο 1-1 του γαλλικού νόμου 95-101 της 2ας Φεβρουαρίου 1995 «για την ενίσχυση της προστασίας του περιβάλλοντος».

τα άρχισε να αναγνωρίζεται από τα δικαστήρια.¹³⁷

Η ιδιαιτερότητα της εν λόγω αρχής έγκειται στο γεγονός ότι παραπέμπει στην επιστημολογία της αβεβαιότητας και στη σχετικότητα της επιστημονικής γνώσης,¹³⁸ αποτελεί δε μία νέα κοινωνική επιλογή, όπως τέτοια υπήρξε κατά το παρελθόν η επιλογή των κατηγοριών της πρόβλεψης και της πρόληψης στα νομικά συστήματα της υποκειμενικής και της αντικειμενικής ευθύνης.¹³⁹

Ωστόσο και οι τρεις αυτές έννοιες (πρόβλεψη, πρόληψη και προφύλαξη) είναι μεταξύ τους συμπληρωματικές¹⁴⁰ δεν ανατρέπει η μία την άλλη, καθώς αποτελούν τρεις μεταμορφώσεις¹⁴¹ της συμπεριφοράς αντιμετώπισης της αβεβαιότητας οι οποίες αναδύθηκαν σε τρεις διαφορετικές στιγμές της κοινωνικής ιστορίας (τους δύο τελευταίους αιώνες) και η κάθε μία έχει το δικό της πεδίο δράσης.¹⁴² Άλλωστε και οι τρεις δεν είναι παρά διαφορετικές σύγχρονες μορφές της αρχαιοελληνικής έννοιας της φρόνησης¹⁴³ όπως αυτή διατυπώθηκε κυρίως από τον Αριστοτέλη¹⁴⁴ ο οποίος την θεωρεί μία ιδιαίτερη μορφή της γνώσης.¹⁴⁵

Η αρχή της προφύλαξης λοιπόν είναι το τελευταίο στάδιο της μακράς πορείας την οποία διέδραμε κατά τους τελευταίους αιώνες η έννοια της ευθύνης. Αποτελεί πλέον το κατεξοχήν δορυφόρημα των πολιτικών για το περιβάλλον και τη δημόσια υγεία, στις σημερινές συνθήκες οι οποίες διακρίνονται αφενός μεν από την αυξανόμενη ικανότητα του ανθρώπου για την μη αναστρέψιμη καταστροφή του περιβάλλοντος -και εν τέλει για την αυτοκαταστροφή του-¹⁴⁶ και αφετέρου από τα όρια της επιστήμης στην αναζήτηση των αιτιών των φαινομένων και στην εξακρίβωση των συνεπειών τους.¹⁴⁷

137. Όπως π.χ., η απόφαση του Εφετείου της Columbia των ΗΠΑ στην υπόθεση Ethyl Corporation v. EPA, 541 F. 2d 1 (D.C. Cir. 1976), (αναφέρεται στο, Sh. Jasanoff, Science at the Bar, ό.π., σελ. 39), η απόφαση της 25ης Σεπτεμβρίου 1998 του γαλλικού Conseil d'Etat στην υπόθεση Greenpeace-France, (JCP 1998, II-10216), η απόφαση της 5.5.1998 του ΔΕΚ, στην υπόθεση των «τρελών αγελάδων», (C-180/1996, Μ. Βρετανία εναντίον Επιτροπής, Συλλ. 1998, σελ. I-2265).

138. F. Ost, Le temps du droit, ό.π., σελ. 264-273.

139. G. Martin, «La responsabilité sans faute pour le dommage écologique», in: Déclaration de Limoges, Réunion mondiale des Associations de droit de l'environnement, PUF, 1992, σελ. 88.

140. J. De Maillard, C. De Maillard, ό.π., σελ. 64.

141. Με την έννοια που δίνει στις μεταμορφώσεις ο Robert Castel, δηλαδή ως τη διαλεκτική συνύπαρξη του ίδιου και του διαφορετικού, του νέου και του παλιού, η οποία ανασυνθέτει κάθε φορά το κοινωνικό τοπίο. Βλ. σχετ., R. Castel, Les métamorphoses de la question sociale, Paris, Fayard, 1995, σελ. 16-17.

142. F. Ewald, ό.π., σελ. 123.

143. F. Ewald, ό.π., σελ. 123, J.-J. Salomon, «Pour une éthique de la science. De la prudence au principe de précaution», Futuribles, 245, 1999, σελ. 12.

144. «Έξις αληθής μετά λόγου πρακτική περί τα ανθρώπω αγαθά και κακά» (Ηθικά Νικομάχεια, 1140 b 4-6.)

145. Η φρόνησις κατά τον Αριστοτέλη δεν είναι ένα σύνολο γνώσεων, αλλά μία ιδιαίτερη μορφή της, η οποία περιλαμβάνει την ηθική εμπειρία και τη ψυχική ωριμότητα. Έτσι φρόνιμος δεν είναι αυτός που γνωρίζει γενικά, αλλά εκείνος που μπορεί να κρίνει πώς πρέπει να αντιμετωπίσει μία συγκεκριμένη κατάσταση. Βλ. σχετ., Π. Σούρλα, Φιλοσοφία του δικαίου, Μία ιστορική εισαγωγή, Τόμος Α': Αρχαιότητα, Αθήνα-Κομοτηνή, έκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000, σελ. 98-99.

146. J.-J. Salomon, ό.π., σελ. 12.

147. D. Lecourt, «La scientificité», in: E. Morin (επιμ.), Relier les connaissances, Paris, Seuil, 1999, σελ. 420-421.